

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך כט, תשל"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

להשלמת הנמצא במילונים מפיוטי המחזור האשפנוי

אגב עיסוקי בניקוד הפיוטים, הכלולים במחזורי מנהג אשפנו שבכתבי-יד ובדפוסים, נתלקטו תחת ידי כמה וכמה לשונות מחודשים, שלא נאספו אל מילוני העברית הפוללים* ואף לא פונסו באוצרו המשלים של יצחק אבינרי "גנוזים מגולים". חידושי לשון אלה נטבעו בידי פייטני ארץ-ישראל ובידי פייטני האסכולה האיטלקית-אשפנוית, שיצירותיהם תופסות את רוב המחזור האשפנוי.

עוד אקדים ואעיר, כי מרבית החידושים חידושי צורה הם וכי מקצתם הובאו במילונים, אלא שנרשמו כחידושי לשון ימינו.

במאמר זה אשתמש בקיצורים אלה:

בער, סידור = יצחק בן אריה יוסף דוב (וליגמאן בער), סדר עבודת ישראל, ת"א תשי"ז (הוצאה עם תיקונים ע"פ מהדורת רעדעלהיים תרכ"ח).
בער, סליחות = הנ"ל, הסליחות לכל השנה לפי מנהג האשפנוים, רעדעלהיים תרל"ד.

גולדשמידט, סליחות ליטא = ד' גולדשמידט, סדר הסליחות כמנהג ליטא, ירושלים תשכ"ה.

גולדשמידט, סליחות פולין = הנ"ל, סדר הסליחות כמנהג פולין, ירושלים תשכ"ה.

גולדשמידט, רה"ש/יו"כ = הנ"ל, מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשפנו לכל ענפיהם, פרך א ראש השנה, פרך ב יום כיפור, ירושלים תש"ל.

---

* מילונו של יעקב פנעני "אוצר הלשון העברית" טרם בא לידי גמר.

בעת כתיבת שורות אלה פולל מילון זה אותיות א-צ.

גולדשמידט, קינות = הנ"ל, סדר הקינות לתשעה באב פמנהג פולין, ירושלים
תשכ"ח.

גנזים מגולים = י' אבינרי, גנזים מגולים (אוצר מלים עתיקות וביטויים
שאינם במילונים או שהובאו בלא מקור ממקור מאוחר), ת"א
תשכ"ח.

היידנהיים = ו' היידנהיים, מחזור לבני אשפנו, רעדלהיים 1832 (מהדורה
ראשונה 1800).

כ"י, כה"י = כתב-יד, כתב-היד.

ל"י, ל"ר = לשון יחיד, לשון רבים.

מ"ש, מטיב שפה = רפאל פירשטענטהאל, ספר מטיב שפה (סליחות מנהג
ביהם עם פירוש), ברעסלויא תקפ"ג.

ערוגת הנושם, ערה"ב = ספר ערוגת הנושם פולל פירושים לפיוטים חיברו
רבינו אברהם ב"ר עזריאל, מהדורת א"א אורבך, ירושלים
חרצ"ט-תשכ"ג.

פליישר = ע' פליישר, פיוטי שלמה הפכלי, ירושלים תשל"ג.

בלש, נפעל = נבדק, נחפש:

והנה המדינה בבולשת נבְּלְשָה.

זולת לשפת הגדול "אומרת אני מעשיי"; מחברה בנימין בר זרח
(בער, סידור, 704). במשנה ובמדרש יש בבניין הקל. אבן-שושן
וכנעני הביאו את צורת הנפעל כחידוש אחרון.

בְּלִישָה = חיפוש, בדיקה:

מאימת ימי סקירה בְּלִישָה ודרישה

נפשי מתמוגגה ומתחלשה.

"אנקתי עדיך קרובי", סליחה מפנימין בר זרח (מחזור סליחות
כ"י ברלין 9, מן המאה הי"ג. דף 77א). אבן-שושן וכנעני ציינו
תיבה זו כחידוש של העברית בת ימינו.

בְּנִיָּן = בְּנָאִי:

רם ונישא ביותר

רב בְּנִיָּן וסותר.

"ראשו פתם פז", אופן מתוך מערכת היוצר "אור ישע" ליום א' דפסח; מחברו שלמה הבבלי (היידנהיים, מחזור ליום ראשון ושני של פסח, כ"ו ע"ב). במהדורת פליישר לפיוטי שלמה הבבלי (עמ' 211): בְּנָאִי, אבל הנוסח המצוי במהדורת היידנהיים מקוים ברוב פתביידי (ר' באפאראט הנוסחאות אצל פליישר, 211), ומסתבר כי הוא עיקר. שיעור הטור: הקב"ה הוא גם בנאי מומחה וגם יודע להחריב.

גְּזֻלוֹת = גזלנות, פעולת הגזול:

ומהר פֶּאָרֶן הופיע למו

לא תגנב שני במחנימו

ועל כי בְּגֻנְבוֹת וּבְגֻזְלוֹת הם מפעלמו

לא קבלו על תורה עלימו.

"אלה העדות והחוקים", סילוק לקדושתא "ארץ מטה" לשחרית יום שני של שבועות; מחברה אלעזר הקליר.

בנדפס (היידנהיים, מחזור לחג השבועות, ק"ג ע"ב): בְּגֻנְבוֹת וּבְגֻזְלוֹת, פלומר ל"ר של גְּנָבָה וּגְזֻלָּה. הניקוד שלפנינו ע"פ כ"י מינכן 21 דף 98א (מחזור לכל השנה מסוף המאה הי"ג).

נראה שהפייטן גזר לשון גְּזֻלוֹת מן גְּזֻלָּה פדרך גנבות דעת שפירושלמי (סנהדרין, פרק ו', כ"ג ע"ד) הגזור מן גְּנָבָה.

גזת, קל = סיתת:

כי הנה כאבן ביד המסתת

ברצותו גזית וברצותו מכתת.

"פי הנה פחומר", סליחה ליום ה' דעשרת ימי תשובה (במנהג פולין לליל יו"כ). כך הוא הנוסח בכ"י בריטיש מוזיאום 677 (מחזור סליחות משנת 1179) והוא פועל גזור מלשון אבן גזית. בערה"ב (ח"ג, 533) הנוסח הוא גולל, ופירש ר' אברהם ב"ר עזריאל: מחליק. במהדורת הסליחות של בער (עמ' 162): אוּחז; במחזור יו"כ מהדורת גולדשמידט (עמ' 36): בודל, ונתפרש: מחלקה לשניים. שיעור הטור ע"פ גרסת פה"י הנזפר: מעפד האבן — ברצותו מסתתה ברצותו משברה.

גחון = כפיפה, השתחויה:

גחוננו תביט בעומדנו פני דביר.

"אתאנו אליך ונכוף", סליחה. לא נדפסה במחזורי אשפנו. הנוסח שלפנינו לקוח מכ"י בריטיש מוזיאום 677, דף 142ב. בלשון הפיוט אף נגזרה צורת גחין (פסליחה "אזון תחן") מן הפועל גחן המצוי במדרש.

גליון = גלות:

אומרה לגליון איווי לכליון.

"אאביך ביום מבך", קרובה לט' באב; מחברה אלעזר הקליר (גולדשמידט, קינות, עמ' קנ"ו).

החידוש נוצר, פנראה, בדוחק החרוז.

גלל, קל = טינף

גלל, פיעל = שיקץ, טימא בגילולים:

עובדי גילולים גללו (נ"א: גללו) גלילי.

“איך אוכל לבוא עדיך”, סליחה ליום ד' של עשרת ימי תשובה; מחברה יצחק בר סעדיה.

במהדורת הסליחות של גולדשמידט (מנהג ליטא, עמ' קפ"ב) הניקוד גָּלוּ, ומלמד שנגזר מלשון גָּלוּ. בכתב-יד שלפניי, בריטיש מוזיאום 677, הניקוד הוא גָּלוּ, וכך מנוקד גם במהדורת הסליחות של פער (עמ' 140), ומסתבר שנגזר מלשון גילולים. שיעור הטור משתנה מעט באחת משתי הקריאות: עובדי עבודה זרה טינפו בגללים/שיקצו בגילולים את מחוזותיי.

דוֹבֵר = דָּבַר, מנהיג:

גל אחר גל ואין דוֹבֵר

גולל וצף עלי ראש גובר.

“אמרנו נגזרנו”, סליחה ליום שלישי שבין רה"ש ויו"כ; מחברה שלמה הפבלי (גולדשמידט, סליחות פולין, קמ"ז; פליישר, 305; פער, סליחות, 130).

ר"ל: דָּבַר שינהיג את ספינת ישראל בתוך גלי הצרות.

דְּגוּזָה = גזיזה:

צאן הריגה וְהִגְזוּ פרחלותיך.

“תשוב תרחמינו”, סליחה משלמה הפבלי ליום ד' של עשרת ימי תשובה (לצום גדליה במנהג פולין).

הטור הזה כמה נוסחאות לו בכתב-יד ובדפוסים. הנוסח שלפנינו (הגזוז פ . . .) נמצא בכ"י בריטיש מוזיאום 677 ובשני כתב-יד אחרים (ר' באפאראט חילופי הנוסחאות במהדורת פליישר לפיוטי שלמה הפבלי, עמ' 344). בכתב-היד הנ"ל (וכן בכ"י פרלין 5) הניקוד ע"מ הֶקְטַל. במהדורת הסליחות של

גולדשמידט: הגזוז ברחלותיך (פולין, ק"ל); במהדורת בער: גזוז בדחילתך (סליחות, 144); במהדורת פליישר (ע"פ מחזור נירנברג, כ"י שוקן): הגזוזה ברחלותיך.

לפי הגרסה שלנו הפונה: ישראל צאנך נהרגים ונגזזים כמו רחלות, והמליצה מיוסדת על הפסוק בישעיה נג, ז: וכרחל לפני גזויה. לפי שאר הנוסחאות (לבד מן הנוסח אצל פליישר) ההבנה קשה. ומליצה זו — בשינוי לשון — אף חוזרת בסליחה אחרת "תעלת צרי" של שלמה הבבלי (גולדשמידט, יו"כ, 758; וראה ערה"ב, ח"ג, 399 למטה).

המְתַחַה = רקיעה, פרישה:

בטרם המְתַחַת עֶרֶץ.

"הורית דרך תשובה", סליחה לצום גדליה; מחברה בנימין בר זרח. הנוסח שלמעלן מצוי בכ"י הסליחות ב"מ 677. בסליחות אשכנז שבדפוס: המְתַחַת (מהדורות בער, פירשטענטהאל וגולדשמידט, וכן בערה"ב, ח"ג 295). 'המְתַחַת ערץ' ע"פ הכתוב בישעיה מ, כב: "הנוטה כדק שמים וְיִמְתַחֵם כֹּאֵהֶל לִשְׁבַת". עֶרֶץ הוא כינוי פייטני שכיח לשמים.

הַצַּת = הצתה:

בכל קץ הפלאת נסים לגְדֹלָךְ

ברוך רַחֲשֵׁם על הַצַּת חרוּלְךְ.

"בכל און אוסיף", פיוט מסדרת רהיטי הפסוק (לירמיה י, ז), הבאה בסופה של הקדושתא לשחרית יום כיפור, פרי עטו של ר' משולם ב"ר קלונימוס (הרהיטים אינם משל המחבר). הניקוד שלפנינו ע"פ כ"י אוקספורד 1035 (מחזור לרה"ש וליו"כ

משנת 1258). גולדשמידט (יו"כ, 194) ניקד הַצַּת ע"ד מקור הפעיל במקרא.

כונת הפייטן: עמך ישראל רוחשים תפילה ומברכים על שרפת הקוצים (ציור לביעור עבודה זרה).

חֶטְיוֹן = טיהור:

מושיענו נְקִיּוֹן חֶטְיוֹן מְקַנְנוּ נפשנו מלהאדיבה.

"אשחר אֶל אֵל", יוצר לשבת שובה מנהג פולין למנחם בן מכיר. כך הוא הנוסח בכ"י מינכן 21 ובספר ערוגת הַבוֹשֶׁם (ח"ב, 94). בנדפס: חטוי (מאיר אלטאר, יוצרות מפל שבתות השנה, מנהג פולין, פראג תקצ"ו, ר"ע ע"א; גולדשמידט, רה"ש 308), והמשמעות אחת היא עם חֶטְיוֹן שבנוסחנו.

חֶטְרָה = חוטר, מקל:

ראשי משמרות

סבוכים בצרות

ושרי העשרות

ביד בעלי חֶטְרוֹת.

"אצבעותי שפלו" קינה לברוך בן שמואל ממגנצא (גולדשמידט, קינות, קט"ז).

ופירש גולדשמידט שם: ראשי העם ביד בעלי מקלות... ר"ל סבלים ממכות. [השוה: בעל הזמורה, שבת קמה ע"ב ועוד; מילון פ"י 1350ב].

נעיר עוד, כי בתוספתא (בכור' ה, ב) ובמשנה (בכור' ז, א) מצוי הצירוף בעלי חֶטְרוֹת (הנוסח והניקוד ע"פ פ"י קאופמן שלמשה. בנוסחאות אחרים: חטורת, חטורת ועוד. ר' ערוך

השלם, ערך 'חטר'), היינו: בעלי גבנון, גיפנים. בן-יהודה (שלא הפיר את נוסחו וניקודו הנ"ל של כ"ק) טעה וצירף את בעלי חֲטָרוֹת שבקינה הנ"ל (= בעלי חוֹטָר) עם בעלי חֲטָרוֹת שבתוספתא (= בעלי חטוטרות). אף הוא נמנע מלנקד את צורת הריבוי הנ"ל (בל"י ניקד חֲטָרַת).

חֶסוֹן = גבורה:

נצח חי חי כמוני יהגה חֶסוֹנְךָ.

"אין לנו מצח להרים ראש", סליחה. אינה פלולה במחזורי אשכנז שבדפוס. הנוסח כאן הוא ע"פ מחזור סליחות כ"י בריטיש מוזיאום 677, דף 90א. הסליחה הזאת נתפרסמה לראשונה ע"י פרופ' א"א אורבך בקונטרס הפיוטים הנספח למהדורת ספר ערוגת הבשם (ח"ד, עמ' 201). הנוסח הנדפס שם הוא ע"פ מחזור כ"י ברלין 177, והגרסה היא 'חוסניך'; אבל ר"א ב"ר עזריאל בגוף פירושו לסליחה הנ"ל מסתמך על גרסת 'חיסוניך' (ח"ג, 559), כפי שהיא בכ"י בריטיש מוזיאום הנזכר, ומפרש: גבורתך.

חֲרָבוֹן = מצבו של הַחֲרָב, הרס:

מלכו של עולם שליט ורבון

מידי שעבוד הפְּקִיעָה גלות וְחֲרָבוֹן.

"תמרת סנסנה", סליחה למאיר בן יצחק. לא נדפסה. הנוסח והניקוד לפי מחזור סליחות כ"י ברלין 9 (מן המאה הי"ג) דף 191ב.

טמע, הפעיל = גרם להתבוללות:

א. חושבים להתנפל עלינו ביראתם להטמע.

ב. למה רגשו גוים בטינופם להטמע.

"אשיחה ואהמה צרותינו", סליחה לאלעזר בן יהודה. לא
נדפסה, אבל מקצתה תורגם ללשון גרמנית בידי צונץ בספרו
הגדול Synagogale Poesie, עמ' 264. המקור שלפניי: כ"י
ברלין 9, דף 172ב. לעניין התבוללות יש בתלמוד: נטמעו
בכהונה (קידושין ע' ע"ב). פנעני הביא מקור לצורת ההפעיל
בהוראה שכאן מן הספרות החדשה.

(הסיום יבוא)